

**ВЗАЄМОДІЯ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ ЧИСЛА
ІМЕННИКА ІЗ СЕМАНТИЧНОЮ КАТЕГОРІЄЮ
«КОНКРЕТНІСТЬ – АБСТРАКТНІСТЬ»
(на матеріалі художніх і публіцистичних текстів)**

У статті розглядаються вияви взаємодії граматичних форм числа іменників сучасної української мови із семантичною категорією «конкретність – абстрактність» у художньому й публіцистичному текстах. Автор аналізує причини та шляхи виникнення цього граматичного феномена, семантико-граматичні явища як його наслідки, подає перелік відповідних іменників, наводить приклади їх функціонування.

Ключові слова: іменник, морфологічна категорія числа, граматичне значення, граматична форма, семантична категорія «конкретність – абстрактність».

Мерінов В.В. Взаимодействие грамматических форм числа существительного с семантической категорией «конкретность – абстрактность» в художественном и публицистическом текстах. *В статье рассматриваются проявления взаимодействия грамматических форм числа имён существительных в современном украинском языке с семантической категорией «конкретность – абстрактность». Автор анализирует причины и пути возникновения этого грамматического феномена, семантико-грамматические явления как его следствие, приводит перечень соответствующих существительных и примеры их функционирования.*

Ключевые слова: имя существительное, морфологическая категория числа, грамматическое значение, грамматическая форма, семантическая категория «конкретность – абстрактность».

Merinov V.V. The interaction of number forms of Nouns with semantic category «Concrete – Abstract Nouns» in fiction, newspaper and magazine literature. *The interaction of number forms of Nouns with semantic category «Concrete – Abstract Nouns» in modern Ukrainian is investigated in this paper. The author analyses causes and ways of origin of this grammatical phenomenon, semantic-grammatical occurrences as its consequence, gives the list of such Nouns and examples of their usage.*

Keywords: Noun, morphological category of Number, grammatical meaning, grammatical form, semantic category, Concrete Nouns, Abstract Nouns.

Важливим і актуальним напрямом сучасних мовознавчих студій є «опис тих чи інших граматичних категорій за певним задалегідь постульованим набором граматичних ознак, одні з яких визначаються як релевантні, ознакові, інші – як нерелевантні» [6: 5], що повною мірою стосується морфологічної категорії числа іменників. Ця морфологічна категорія, обов'язкова для всіх іменників, в українській мові характеризується опозицією «однина – множина». Відомо, що форми однини й множини мають узагальнене значення кількісної семантики, вони конкретизують його, виражаючи рахованість – нерахованість позначених іменниками предметів. І.І. Ревзін зокрема стверджує, що саме «категорія числа є провідною в семантиці іменника, оскільки 1) саме з нею пов'язане значення предметності, 2) вона організовує семантичну класифікацію іменників. Тому з погляду означуваного саме ця категорія повинна бути поставлена на чолі категоріальної ієрархії [4: 161].

Отже, як бачимо, морфологічна категорія числа іменників досліджувалася в традиційній теоретичній граматиці в різних аспектах, однак у сучасному українському мовознавстві сьогодні бракує спеціальних теоретико-практичних студій, присвячених дослідженню граматичних форм числа іменників – назв конкретних і абстрактних понять, що свідчить про актуальність цієї розвідки. В українському мовознавстві до сьогодні лише спорадично досліджувалася взаємодія семантичних категорій іменника з морфологічною категорією числа, типологія таких явищ, належність таких іменників до певних лексико-семантичних груп, тому проблема співвідношення граматичних числових форм із семантичними іменниковими категоріями, зокрема з категорією «конкретність – абстрактність» у сучасній українській мові є об'єктом цього дослідження. Також, на нашу думку, варто звернути увагу на зв'язки між граматичною й семантичною структурами іменника в українській мові.

Морфологічна категорія числа іменника є тісно пов'язаною з його лексичним значенням і перебуває в постійній взаємодії з ним, бере активну участь у семантичному розвитку лексики, а отже, у створенні нових значень іменників, у розмежуванні слів та окремих значень слова. Ще В.В. Виноградов наголошував на необхідності врахування лексико-семантичних розбіжностей, що пов'язані з числовими формами іменників: «Форми числа виступають як спосіб граматичної диференціації різних значень слів» [2: 130].

Відомо, що іменники, які називають властивості, якості предметів, абстрактні поняття, у переважній більшості мають дефектну числову парадигму, тобто вживані тільки в однині. Але ця загальноприйнята думка справедлива тільки для однозначних абстрактних іменників. Аналіз системи лексичних значень полісемічних іменників засвідчує, що багато з них мають співвідносні форми числа лише для частини значень [1: 128].

Вплив міжрівневої взаємодії спостерігається в розширенні семантичного обсягу абстрактних іменників, які раніше належали до однозначних, уживаних тільки в однині, у перетворенні їх на полісемічні, які в частині значень мають корелятивні форми однини й множини. Означаючи у формі однини якусь абстрактну властивість, у формі множини такий іменник розвиває нову семантику конкретного прояву цієї властивості.

У процесі семантичного розвитку слова зазвичай на базі конкретного значення розвивається абстрактне, однак у лінгвістичній літературі наявна й протилежна тенденція: конкретні значення розвиваються на базі абстрактних, які виступають у даному разі як вихідні [5: 665]. Ці семантичні процеси стають безпосередньо пов'язаними зі змінами в граматичній характеристиці лексико-семантичних варіантів багатозначних слів, що виникають.

Протиставлення іменників за семантичною ознакою «абстрактність – конкретність» не відображається в якихось формальних показниках, як, наприклад, опозиція за категорією «істота – неістота», яка має морфологічне вираження в парадигмі множини та часткове в парадигмі однини. Але аналіз міжпарадигматичних зв'язків між однинною й множиною засвідчує залежність їх існування від характеру лексичного значення іменника.

Абстрактні іменники, залучаючись до загального процесу семантичного розвитку лексики, можуть стати носіями більшої кількості сем, тобто полісемантичними лексичними одиницями. Розвиваючи нові значення, вони пов'язуються з категорією рахованості й переходять з розряду слів із потенційно повною парадигмою до розряду слів із реально повною парадигмою. Цьому сприяє також і можливість сполучення таких лексем із числівниками, передачі ними суто квантитативних відношень. Наприклад, іменник *вічність* у значенні «плин часу без початку й кінця», не має парадигми множини. Сполучаючись із кількісним числівником, він набуває нового значення «відрізок, проміжок часу»: у цьому новому значенні лексема *вічність* характеризується наявністю числової кореляції «однина – множина», наприклад: *Бив грім, натискала буря, валилося десь поблизу двадцять смерек відразу – і падав дух чоловіка у навалі вічностей, безграничностей і всесильностей сил* (Г. Хоткевич). Пор. також оказіональні: *Сьогодні у всіх життєвих конкретностях і реаліях; У молодості в мене було дуже багато закоханостей* (з газет).

Абстрактні іменники із загальним значенням «ознака, яка виявляється різною мірою й має здатність вимірюватися» на зразок *вологість, жирність, октановість, рентабельність, швидкість* можуть сполучатися з порядковими числівниками та прикметниками, у семантиці яких наявна сема «кількість»: *надмірна вологість, кефір зниженої жирності, висока октановість бензину, низька рентабельність виробництва, друга космічна швидкість*. Це спричиняє те, що такі іменники для передачі квантитативних відношень починають функціонувати у формах множини, які раніше не були для них характерними: *Сучасна молочна промисловість виробляє високоякісні молокопродукти різних жирностей; Бензини низьких октановостей сьогодні практично не використовуються; Малі швидкості вступу в атмосферу* (з газет). У окремих випадках граматичні форми множини характеризуються вузькоспеціальним уживанням: *неоднорідності, регулярності, точності* тощо, наприклад: *Структурні регулярності без сумніву полегшують комунікацію; Атмосфера – випадкове середовище з випадковими неоднорідностями, котре коливається. Її холодні і теплі шари мають абсолютно різні властивості – це так звані неоднорідності; У сучасній військовій техніці змонтовані прилади високих точностей* (із журналів).

Полісемічний іменник із первинним абстрактним значенням «властивість чогось» має асиметричні граматичні числові форми, виступаючи в цьому значенні словом, уживаним тільки в однині: *брутальність* – «властивість за знач. прикметника *брутальний*», *відвертість* – «властивість за знач. прикметника *відвертий*», *дурість* – «властивість за знач. прикметника *дурний*», *жорстокість* – «властивість за знач. прикметника *жорстокий*», *тонкість* – «властивість за знач. прикметника *тонкий*» тощо.

Розвиваючи конкретне значення «прояв якої-небудь властивості», вони продовжують залишатися словами з асиметричною парадигмою, тільки іншого характеру: у нових лексико-семантичних варіантах, які маніфестують конкретну сему, стають іменниками, уживаними тільки в множині, наприклад:

жорстокості – «жорстокі вчинки», *можливості* – «внутрішні сили, ресурси, здатності», *тонкощі* – «тонкі подробиці, деталі». Наприклад: *Ці жорстокості не можна ні з чим порівняти; Майбутня чемпіонка виступала на межі своїх можливостей* (з газет); *Відома піаністка Марія Головач з раннього дитинства почала опановувати тонкощі фортепіанної гри; як вона згадує: «Змалечку дівчинку Марічку ніби «прив'язали» до фортепіано»* (із журналу).

Ці лексико-семантичні варіанти полісемічного іменника характеризуються асиметрією числових парадигм, що не вступають в опозицію «одичність – множинність». Незбіг характеру числових парадигм у словоформах свідчить про їх семантичні розбіжності, про те, що такі словоформи вживаються на позначення різних лексико-семантичних варіантів, утворених «один – на сигніфікативній, інший – на денотативній основі логіко-предметного змісту, що формує різні значення даного іменника» [9: 131]. Цей процес є «живим», таким, що розвивається, охоплює значну кількість абстрактних іменників, конкретні семи яких не зафіксовані в словниках. Наприклад, слово *«красивість»* тлумачиться в словниках як однозначний абстрактний іменник, уживаний тільки в однині, із значенням «властивість красивого (зазвичай про зовнішню красу)». У конкретному значенні «красиві місця в письмовому мовленні» це слово вживається тільки в множині в мовленні сучасних письменників: *Інколи автор збивається на стежку банальних красивостей, з'являється прикра неоцдаєливість художньо-стилістичних засобів* (із журналу).

Значну групу іменників первинної абстрактної семантики становлять слова, що розвинули конкретне значення «прояв якої-небудь властивості». У цих лексико-семантичних варіантах вони мають форми часткових симетричних парадигм однини та множини, які являють собою числові кореляції. Своєрідна взаємодія між компонентами субстантивної семантичної категорії «конкретність – абстрактність» спостерігається в двозначних іменниках, ЛСВ яких протиставляються за даною семантичною категорією стосовно іншої семантичної категорії «рахованість – нерахованість» і через неї відносно морфологічної категорії числа. Такий шлях розвитку пройшли слова *анормальність, високість, вседозволеність, недосконалість, незручність, несхожість, складність* тощо. Наприклад: *Він [пролетаріат] не творить людства, він його очищає від поділу на класи й інших аномальностей* (В. Еллан); *Світ їхньої поезії був дещо піднятий над земною предметністю, до зримо конкретних деталей вони йшли з космічних високостей феєричного; Про транспортні незручності; Снігопади, відлиги, ожеледиця на відкритому полотні залізниці породжують чимало складностей; Ось чому я шукаю несхожості між поетами, ціную кожну поетичну знахідку; Відділ динаміки структурних недосконалостей* (з газет).

Серед слів з аналогічною лексичною й граматичною семантикою знаходимо слова *ідеальність, зумовленість, необхідність, раптовість, складність, послідовність, реальність, регулярність, схожість, трудність* тощо.

На базі абстрактного значення якого-небудь слова, що позначає «властивість чого-небудь», може розвиватися ще одне конкретне значення «предмет,

що має цю властивість». Це значення має більший ступінь конкретизації, ніж сема «прояв якої-небудь властивості», тому зміна квантитативної характеристики слова відбувається без проміжного етапу розчленування семантики слова на лексико-семантичні варіанти, уживані тільки в однині й тільки в множині, що передають абстрактні й конкретні семи. Такі слова одержують безпосередню можливість функціонувати в лексико-семантичних варіантах, що виникають, як іменники симетричних парадигм. Наприклад, іменник *цінність* зі значеннями «вартість чого-небудь, виражена в грошах» (тільки одн.) і «предмет, що має високу вартість» (з протиставленням у словозміні однини та множини): *Цінність цієї бандеролі становить 50 гривень — У сучасній молоді спостерігається деградація духовних цінностей* (з газети).

Однак залежність числових кореляцій іменника від його семантики не є однобічною, можна говорити про взаємодію лексичної й граматичної семантики в категорії числа, бо граматична характеристика багатозначного слова в одному з лексико-семантичних варіантів поширюється на всю полісемантичну лексему, викликаючи певні зміни в якісній характеристиці інших сем. Наприклад: *потужність заводу — нарощувати потужності з випуску автомобілів — курс на дострокове введення потужностей підприємств*. У першому та третьому прикладах слово *потужність* наведене в звичайній числовій опозиції, яка раніше була відсутня в абстрактному значенні «здатність виробляти щось», а в другому лексема *потужності* вжита в значенні «виробничі об'єкти (завод, цех, машина, технічне устаткування)».

Ми приєднуємося до думки, що розглядати числові кореляції на зразок *потужність — потужності* як дериваційні неправомерно [8: 230]. Словоформа множини характерна як для лексико-семантичного варіанта іменника *потужність* на позначення конкретного предмета, так і для абстрактної семи «властивість якоїсь неістоти». Тому відношення між граматичними формами однини та множини в даному разі суто граматичні [7: 70], аналогічні тим, які є в кореляціях конкретних рахованих іменників на зразок *газета — газети, стілець — стільці, хата — хати*, що спричиняє вирівнювання числових кореляцій всіх лексико-семантичних варіантів полісемічного іменника: *Збільшити потужності телефонних станцій, розширити мережу ліній* (з газети) — *Адреса потужностей виробництва: АР Крим, Сімферопольський район, с. Фонтани, вул. Озенбашська, 4* (з напису на етикетках рибних консервів ТМ «Фаворит»).

Двозначні абстрактні іменники з первинною абстрактною семою «властивість за значенням прикметника» розвивають значення «носії ознаки», яке конкретизується стосовно людини. І цей лексико-семантичний варіант характеризується парадигмами однини та множини, на відміну від ЛСВ «властивість чого-небудь», який функціонує тільки в граматичній формі однини: *бездарність твору, індивідуальність стилю*. ЛСВ на позначення людини як носія ознаки, які маніфестують сему «особа» й мають корелятивні форми однини та множини, кваліфікуються в словниках як розмовні, але вони широчо вживані як у розмовному мовленні, так і в художньому та публіцистичному текстах: *знаменитість романсу — Шевченко відвідує концерти*

знаменитостей, що приїздили на гастролі до Петербурга (із журналу); Немає серед нас ні депутатів, ні знаменитостей колгоспних ланів (О. Довженко); Вона допоможе підкреслити індивідуальність і привабливість Вашого обличчя (з газети) – Пушкін світі не тільки для різноманітних творчих індивідуальностей (М. Рильський); посередність здібностей – Серед співробітників не повинно бути посередностей, нездар, нещасливців (О. Лупій); бездарність опису – асом серед талановитих юних піаністів трапляються круглі бездарності (із журналу).

Абстрактні іменники, що виражають у граматичних формах множини значення певної якості, властивості особи, побудовані за словотворчою моделлю «основа прикметника + суфікс *-ість*»: *можливості, потужності, реальності, конкретності, швидкості, дальності, інтимності, складності*. Цей процес розширення кола абстрактних іменників, здатних утворювати форми множини, був поширеним ще в літературній мові ХІХ століття. Однак іще в недавньому минулому лінгвісти кваліфікували ці форми множини як «капризно-нерегулярні» [3: 153], але останнім часом вони стали вельми поширеними не тільки в професійному мовленні, але й в інших функціональних стилях літературної мови, вплинувши на аналогічне формоутворення абстрактних іменників інших словотворчих моделей.

Абстрактні іменники середнього роду із суфіксами *-анн (я), -инн (я)* тощо, які маніфестують значення процесуальної ознаки, у цьому первинному значенні функціонують тільки в граматичній формі однини: *малювання, зберігання, згуртування, терпіння, старіння* тощо. Розвиваючи різні конкретні значення, ці лексеми змінюють і граматичну характеристику окремих ЛСВ, які функціонують у граматичних формах і однини, і множини. Наприклад, первинна семантика іменників *озброєння, підкріплення* – це дія за значенням дієслів *озброювати, підкріплювати: озброєння армії, підкріплення танками*. У цих ЛСВ наведені іменники – слова з дефектною числовою парадигмою. У конкретному ж значенні «предмет, знаряддя здійснення дії» ці іменники належать до рахованих, які функціонують у граматичних формах і однини, і множини: *Скорочення стратегічних озброєнь у Європі. У ці «гарячі» регіони терміново були перекинуті підкріплення* (з газет).

Цей вид абстрактних іменників може розвивати й конкретну сему «предмет, що є результатом дії», у ЛСВ якої наявна числова опозиція «однина – множина». Наприклад: *Шляхи досягнення кінцевої мети, якої ми прагнемо, можуть бути різними* (абстрактна сема, тільки одн.) – *Наше досягнення – наші досягнення* (конкретна сема, однина – множина). *Треба рятувати Чорне море від забруднення* (абстрактна сема, тільки одн.) – *Небезпечно забруднення атмосфери – небезпечні забруднення атмосфери* (конкретна сема, однина – множина). *Перетворення природи* (абстрактна сема, тільки одн.) – *Радикальні економічні перетворення відбулися в Китаї* (конкретна сема, однина – множина) (з газет). Пор. також іменники: *виправлення, покращення, розчарування, врегулювання, надходження, втілення, соління, зугування*.

Серед конкретних сем, наявних у первинно абстрактних іменників із суфіксами *-анн (я), -енн (я)*, можна назвати сему «здійснювач дії – одиничний

предмет чи їх сукупність». ЛСВ – носій такої семи – має корелятивні числові форми однини й множини: *За наказом командування – Створення «спільних командувань»* (з газет).

Таким чином, здійснене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

1. Абстрактні іменники зі загальним значенням «ознака, яка виявляється різною мірою й має здатність вимірюватися» можуть сполучатися з порядковими числівниками та прикметниками, у семантиці яких наявна сема «кількість»; це спричиняє те, що такі іменники для передачі квантитативних відношень починають функціонувати у формах множини, які раніше не були для них характерними.

2. Полісемічні іменники з первинним абстрактним значенням «властивість чогось» мають асиметричні граматичні числові форми, виступаючи у цьому значенні словами, уживаними тільки в однині. Розвиваючи конкретне значення «прояв якої-небудь властивості», вони продовжують залишатися словами з асиметричною парадигмою, тільки іншого характеру: у нових лексико-семантичних варіантах, які маніфестують конкретну сему, стають іменниками, уживаними тільки в множині.

3. Слова, що розвинули конкретне значення «прояв якої-небудь властивості», у зазначених лексико-семантичних варіантах мають форми часткових симетричних парадигм однини та множини, які являють собою числові кореляції.

4. На базі абстрактного значення якого-небудь слова, що позначає «властивість чого-небудь», може розвиватися ще одне конкретне значення «предмет, що має цю властивість», яке має більший ступінь конкретизації, ніж сема «прояв якої-небудь властивості», тому зміна квантитативної характеристики слова відбувається без проміжного етапу розчленування семантики слова на лексико-семантичні варіанти, уживані тільки в однині й тільки в множині, що передають абстрактні й конкретні семи. Такі слова одержують безпосередню можливість функціонувати в лексико-семантичних варіантах, що виникають, як іменники симетричних парадигм.

5. Двозначні абстрактні іменники з первинною абстрактною семою «властивість за значенням прикметника» розвивають значення «носій ознаки», яке конкретизується стосовно людини, і цей лексико-семантичний варіант характеризується парадигмами однини та множини, на відміну від ЛСВ «властивість чого-небудь», який функціонує тільки в граматичній формі однини. ЛСВ на позначення людини як носія ознаки, які маніфестують сему «особа», мають корелятивні форми однини та множини.

6. Абстрактні іменники, що виражають у граматичних формах множини значення певної якості, властивості особи, побудовані за словотворчою моделлю «основа прикметника + суфікс *-ість*». Останнім часом вони стали вельми поширеними не тільки в професійному мовленні, але й в інших функціональних стилях літературної мови, вплинувши на аналогічне формотворення абстрактних іменників інших словотворчих моделей.

7. Абстрактні іменники середнього роду із суфіксами *-ани (я)*, *-ини (я)* тощо, які маніфестують значення процесуальної ознаки, у цьому

первинному значенні функціонують тільки в граматичній формі однини. Розвиваючи різні конкретні значення, ці лексеми змінюють і граматичну характеристику окремих ЛСВ, які функціонують у граматичних формах і однини, і множини.

У перспективі плануємо продовжити дослідження взаємодії граматичних форм числа іменника із семантичною категорією «конкретність – абстрактність».

ЛІТЕРАТУРА

1. Булатова Л.Н. Ещё о грамматическом статусе категории числа существительных в русском языке / Л.Н. Булатова // Проблемы структурной лингвистики, 1981. – М.: Наука, 1983. – С. 120–130.
2. Виноградов В.В. Русский язык / В.В. Виноградов. – 2-е изд. – М.: Высш. шк., 1972. – 614 с.
3. Русский язык и советское общество: Морфология и синтаксис современного литературного языка. – [под ред. М.В. Панова]. – М.: Наука, 1968. – 367 с.
4. Ревзин И.И. Современная структурная лингвистика: Проблемы и методы / И.И. Ревзин. – М.: Наука, 1977. – 263 с.
5. Русанівський В.М. Семантичні процеси розвитку української лексики / В.М. Русанівський // Історія української мови: лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 660–715.
6. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики / В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.
7. Соболева П.А. Число существительных как грамматико-словообразовательная категория / П.А. Соболева // Русский язык: Функционирование грамматических категорий. – М.: Наука, 1984. – С. 66–75.
8. Сумкина А.И. Деривационные корреляции существительных в формах множественного числа / А.И. Сумкина // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 222–235.
9. Уфимцева А.А. Лексическое значение: Принцип семиологического описания лексики / А.А. Уфимцева. – М.: Наука, 1986. – 240 с.